

UOT: 071(091)

Əli Fərhadov*

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

Xülasə

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Qacarların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti Şimali Azərbaycan ziyalıları da narahat edir, onlar öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırır. C.Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalında da cənub mövzusu özünəməxsus yer tutur. "Molla Nəsrəddin" jurnalı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri dövrünün mükəmməl qaynaqlarından biridir və təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də güzgüsüdür. Təəccüblü deyil ki, mürtəce ruhanilər "Molla Nəsrəddin" jurnalının oxunmasına qarşı idilər. Jurnalda ki məqalələr Qacar şahlarının, mürtəce ruhanilərin xalqa zidd fəaliyyətinin ifşası, Səttarxan kimi məşrutə (konstitusiyaya) inqilabı qəhrəmanlarının şahlıq rejiminə qarşı mübarizəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli və tədqiq edilməlidir.

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" jurnalı, Cəlil Məmmədquluzadə, Cənubi Azərbaycan, din xadimləri

Giriş. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Cənubi Azərbaycan əhalisinin yaşadığı problemlər Şimali Azərbaycan ziyalılarının əsərlərində də əks olunur, buna çıxış yolu axtarıldı. "Əkinçi" qəzetində H.Zərdabi, "Şərqi-Rus" qəzetində M.Şahtaxtı, "Molla Nəsrəddin" jurnalında C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və digərləri bu məsələləri ortaya qoyurdular.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Qacarların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti Şimali Azərbaycan ziyalıları da narahat edir, onlar öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırır. H.Zərdabinin, Ə. Ağaoğlunun, Ə. Hüseynzadənin, M.Şahtaxtının, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində bu məsələlər geniş ifadə edilmişdir.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan xalqı ağır iqtisadi problemlər içində olmuşdur. İrandakı aclıq haqqında məlumat verən "Əkinçi" qəzetində belə yazırdılar: "Bu günlərdə Moskvanın küçələrində bir iranlı gördüm, başa açıq özünə xaç çəkə-çəkə dilənçilik edən. Dedim, bu, nədir? Cavab verdi ki, Allah İrana qəzəb edib, çörək tapmaq olmur" [1].

Xalqın iqtisadi, sosial problemlər içində

əzilməsi görkəmli publisist Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da geniş yer tutur. İranda sadə xalqın ac qalıb, bütün torpaqların xanların, nüfuzlu mollaların, şahzadələrin və hər cür insafsız qolçomaqların əlində olduğunu bildirən "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Təbriz bazarında satılan çörəyin bir hissəsi un və üç hissəsi torpaqdır" [2; 3, s.39]. Həminin jurnalda göstərilirdi ki, qıtlıq səbəbilə "Təbrizdə dul övrətlər, yetim və fəqirlər torpaq yeyir" [4; 3, s.80]. Lakin şah hökuməti bu kimi problemlərə əncam çəkmirdi və Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti dövründə bu vəziyyət belə davam edirdi. Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə isə xalqa zülm etməklə, talançılıqla vaxt keçirirdi [5, s.178, 181; 6, s.147]. Məhəmmədəli Mirzənin sonralar məşrutə əleyhinə olan irticaçı fəaliyyəti də buna sübutdur. Vəliəhdin əsas müşaviri isə rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı, mənşəcə karayim (musavi türk icması – Ə.F.) olan [7, c.13] Hacı Seraya Xan Şapşal (1873-1961) adlı rusiyalı şərqşünas və diplomat idi [5, s.178, 181; 6, s.147]. Şapşalın təsiri altında olan vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin əxlaqsızlığını "Molla Nəsrəddin" jurnalı qeyd edir [8; 3, s.133]. Vəliəhdin xalqa zidd siyasətini if-

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

şa edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "İranın dağlarını-daşlarını çörək əvəzinə yedirdi Təbriz əhlinə" [8; 3, s.132]. Bu insanların acınacaqlı halını işıqlandıran "Molla Nəsrəddin" jurnalı iranlı fəhrlərin dili ilə belə yazırdı: "Əhli-ayalımız İranda acdırılar, gəlmişik onlara çörək pulu qazanaq". Jurnalda görə, İran xalqının bu ağır vəziyyətinin günahı "caillad və quldur" dövlət və din xadimlərində idi [9; 3, s.102-104]. M.Ə.Rəsulzadə "İran türkləri" əsərində yazırdı ki, Bakı neft ocaqlarında ən ağır işləri görən, Hacı Tərxan (Həştərxan) kimi limanlarda ən ağır yükləri daşıyan, yurdundan getməyə zorlanmış bu azərbaycanlılardır. Bakı bölgəsinin tarlalarını biçən, İstanbulda alverçi, kitabçı, tütüncü, yemək-içmək satıcısı kimi kiçik qazanc işləri ilə uğraşan yəna bu Azərbaycan türküdür" [10, s.17]. Lakin Qacar hakimlərini xalqın problemləri yox, şəxsi gəlirləri maraqlandırdı.

Özünü Avropada müalicəsi üçün 1901-ci ildə Rusiyadan aldığı borcu qaytara bilməyən Müzəffərəddin şah İranın şimal bölgəsinin gömrük idarəçilişini Rusiyaya verdi [11, s.148]. Rusiya ilə bağlanan miqavilə ilə Rusiyadan gələn mallardan az vergi, İrandan çıxan mallardan çox vergi alınmaldı. Digər gömrüklərdən məsul olan bəhçəli J.Nouz da Rusiya tərəfdarı olub [5, s.56-57], rəqə məclislərində ruhani paltarında istehza ilə şəkillər çəkdirdi [12, s.23]. İranın gömrük sistemini tənzid edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "İranın Culfə gömrükxanası kimindir? Niyə gömrükxananın rəisi xaricilərin bayramını tətil eləyir, amma müsəlmanların ən möhtərəm bayramında gömrükxana açıq olur? Nə rəis hərbəllərin dilini bilir, nə hərbəllərin rəisin" [13; 3, s.260].

İranda sənayenin olmadığını, torpağın isə iri mülkədarlara məxsus olduğunu bildirən C.Məmmədquluzadə öz vətənindən baş götürüb qaçan iranlı fəhrləri belə təsvir edirdi: "Bu, İran fəhrləridir. Onlar öz vətənlərində yeməyə bir şey tapmırlar. O, vətəni, arvadını və uşağını qoyub çıxır. Çünki acdırlar" [14, s.126]. "Həməşəri" adlandırılan Qafqazdakı iranlı fəhrlərə münasibəti "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə göstərirdi: "Mən indiyə kimi elə bildirdim ki,

həməşəri mülkəkdir, torpaqdır, daşdır, kol-koşur, amma heç bilməzdim ki, həməşəri da adamdır. Acından dağılıblar Rusiya torpağına" [15; 3, s.127]). "Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin vəqf mülkü olan var-dövlətin və kəndlərin say-sız-hesabsız olduğunu bildirən "Molla Nəsrəddin" jurnalı ərdəbildi yoxsulun diliylə vəqfin başçısından soruşurdu: "Ay qardaş, niyə qəffə-füqəranın malını yeyirson?" [16; 3, s.151]. Jurnal müsəlmanlar arasında həmrəyliyin, birliyin də olduğunu, qafqazlı müsəlmanların "Biza nə dəxli var, biz qafqazlıyıq", iranlıların isə "Biz iranlıyıq, biza nə dəxli var qafqazlıların işinə qarışaq?" – deyərək, bir-birlərinə kömək etmədiklərini göstərirdi [17; 3, s.142]. C.Məmmədquluzadə bu problemlərin həlli üçün bütün zəhmətləri xanlara, bəylərə, mollalara qarşı birləşməsi gərəkliliyini irəli sürürdü [3, s.128].

İranda ki müsəlmanların aclıq səbəbilə xaricilərə qul olduğunu yazan və bu cür ictimai problemlərə göz yuman təbrizlə müctəhid hacı Mirzə Həsən ağa kimi ruhaniləri qınayan "Molla Nəsrəddin" belə yazırdı: "Müctəhid hacı Mirzə Həsən ağa deyirmanın sularını kəşib və əhali acından ölü" [18; 3, s.299]; "Müctəhidin gözünü qabağında minlərcə müsəlman övrot-uşqları acnəbələrini evindədir" [19; 3, s.288].

Deyə bilərik ki, ölkədə xurafat və mövhumatın yayılması demokratik xalq hərəkatının, elm və maarifin qarşısında ən böyük əngəl idi. Məsələn, İranda ki cəhalətə ortaya qoyan "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Guya Avropanın veyilxanalarında elm oxuyubsan, bir mənə də görmün cinlərin adını tapdın? Mən bunları iranlı bir tələbdən öyrəndim. Elm budur, əzizim! Yoxsa nə Firəngistan, nə qəzet, nə məktəb? O məktəblərdən çıxan şeytan deyilmi?" [20; 3, s.106].

Cənubi Azərbaycançı Mirza Həsən Rüşdiyyə kimi müntərəqqi ziyalıların mübarizə apardığı mollaxana tədris üsulunu tənzid edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı "İrşad" qəzetinin 14-cü nömrəsinə istinadla bu haqda belə yazırdı: "İran müəllimxanalarında uşaqlar öbcədin hecasını səkkiz ildə qurtarırlar" [21; 3, s.131]. Bir çox müntərəqqi ziyalı məktəb islahatının əsasını ərəb əlifbasının dəyişdirilməsində gördü. Simalda M.F.Axundzadənin ortaya qoyduğu əlif-

ba islahatı mövzusu İranda Mirzə Mülküm xan, Mirzə Yusif xan kimi ziyallər tərəfindən də dəstəklənirdi. Qacarların İngiltərə səfiri olan Mirzə Mülküm xan əlifba islahatı yolundakı fəaliyyəti tənzid edən C.Məmmədquluzadə yazırdı: "Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görürük ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlman mətbuatından yüksəkdir. Buna da səbəb ərəb hürufatının (hərfər – Ə.F.) çətinliyidir" [22; 14, s.224]. Mürtəce ruhanilər ərəb əlifbasını ilahi bəxşiş sayır, onun xaricindəki əlifbalı "murdar" adlandırılırdı [23; 24, s.61]. Şahlıq rejiminə və mürtəce ruhanilərə qarşı mübarizə aparən Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyətini tənzid edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Alimi-yəqana (Mirzə Mülküm xan – Ə.F.) məzmlular barədə kitab yazıb; tapın həmin kitabı və oxuyun" [15; 3, s.129].

C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında Cənubi Azərbaycançı müntərəqqi ziyalılarına geniş yer verirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalında Zeynalabdin Marağayinin "İbrahim bəyin sayahətnaməsi" "Oxuyun, oxuyun, oxuyun!" [15; 3, s.129] deyə daim təbliğ edilir və əsərdən nümunələr verilir [25; 26]. İran parlamentinə deputat seçilən görkəmli ziyalı Ə.Talıbovun Tehrana getmək istəməsinin səbəbi də jurnalda izah edilmişdi. Bunun bir səbəbi də Şeyx Fəzullah Nuri kimi mürtəce ruhanilərin onu dinsiz elan etməsi idi [5, s.275]. Ə.Talıbovun əslində məhz müctəhidlərin bu fitvasından qorxduğunu "Molla Nəsrəddin" belə göstərirdi: "Müctəhidlərin bu təkfirini (küfr – Ə.F.) çsədən kimi Talibov küsüb Bakıdan birbaşa gedib, aylaşdı Teymurxanşuradakı öz evində və Tehrana getmək istəmədi" [14, s.174]. Mürtəce ruhanilərin və müctəhid şah hakimiyyətinin qorxusundan Vlədiqafqazda yaşayan yazıçı əslində ruhan Təbrizə bağlı idi. Onun özü bu haqda belə deyirdi: "Təbrizin müqəddəs torpağını sevirəm" [27, s.67].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparən "Həblülümət" qəzetini də dəstəkləyirdi. Qeyd edək ki, 1893-cü ildən Kəlkütədə İran mühacirləri tərəfindən farsca nəşr olunan "Həblülümət" şahlıq rejiminə qarşı məşrətə hərəkatını dəstəklədiyinə görə İrana və

Qafqaza gətirilməsi bir müddət qadağan edilmişdi [28; 3, s.198]. Qəzetin redaktoru Seyid Cəmaləddin Kaşani idi [29]. "Həblülümət" mürtəce ruhanilərə və şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparırdı. "Həblülümət" məşrətədən sonra Tehrandə da nəşr olundu [30, p.XII, 74]. Qəzetin nəşri 1907-ci ildən Seyid Həsən Kaşaninin redaktorluğu ilə davam etdirilmişdir [29].

Milli-mənəvi dəyərləri, demokratik ideyaları təbliğ edən "Həblülümət" Şimali Azərbaycan ziyalıları tərəfindən rəğbətə qarşılanırdı. "Şərqi-rus" qəzetində "Həblülümət" in İranda ki problemləri əks etdirən, islamın dünyada yayılmasından bəhs edən müxtəlif yazılardan nümunələr təqdim olunurdu [31, s.150, 155]. "Şərqi-rus" qəzetində "Həblülümət" in məqalələri tərəcə edilib, təqdim edilirdi. Məsələn, qəzetin 23 iyul 1903-cü il, 47-ci sayında "Həblülümət" dən götürülmüş "İslamın Amerikada tərəqqisi" adlı məqalə dərc olunmuşdu [31, s.150]. Həmin qəzetin 15 avqust 1903-cü il, 57-ci sayında "İranda yaşanılan qarışıqlıqlar və "Həblülümət" dən iqtibas" adlı məqalə təqdim olunmuşdu [31, s.155]. Qəzetə görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Təgiyev də maliyyə yardımını edirdi [5, s.62].

Məhəmmədəli şah məşrətə düşməni ruhanilərə də birləşmiş və belə fikir yayırdı ki, guya məşrətə şəriətə ziddir [5, s.240-241]. "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu haqda belə yazırdı: "Qanuni-əsasinin (konstitusiyası – Ə.F.) təsdiq olunmağını tələb eləyəndə Məhəmmədəli şah həmişə cavab verir ki, müctəhidlər qoyurlar, çünki məşrutiyyəti şəriətə zidd tapırlar" [32; 3, s.351-352]. Lakin şah ancaq öz şəxsi mənfəətinə xidmət edən müctəhidlərin fitvalarını nümunə göstərirdi. Çünki yəna "Molla Nəsrəddin" jurnalının qeyd etdiyi kimi, Kərbəla və Nəcəfin müntərəqqi müctəhidləri məşrutiyyət tərəfdarı olub, şahı buna dəvət edirdilər. Lakin mürtəce İran ruhaniləri deyirdilər ki, "Məşrutiyyət şeytan işidir" [32; 3, s.351-352].

Təbrizli mürtəce ruhani, müctəhid Mirza Həsən ağa məşrətə inqilab dövründə şəhərdən qovulmuşdu [5, s.346-347]. Mövzunu işıqlandıran "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Yazıq Hacı Mirza Həsən ağa, niyə səni qatır üstə mindirib Təbrizdən çıxarıb qovdular? Sə-

nin günahın nə idi, sən nə yerdirdin ki? Sən deyirdin ki, "bu məşrutoçilər yoldan çıxıblar" [33; 3, s.161]; "Hacı Mirzə Həsən ağa birca dəfə mücahidlər bərosində narazılıq izhar etmək ilə təbrizlilər onu şahərdən kənar eladılar" [34; 3, s.172]. Jurnal digər mürtəcə mollaların da eyni fikirdə olduğunu göstərir: "Hələ Şeyx Fəzülhah və Hacı Mirzə Həsən qalsınlar kəndə: məşrutəyi xilaf-şəriət hesab etməyən müctəhidlər qədəri gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şahə arıza veriblər ki, qanuni-əsasi verəsin. Məşrutoçiləri kafir deyə eladılar" [32; 3, s.351].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı İran parlamentinin məşrutəyi deputatlarını dəstəkləyərək yazırdı ki, "İranda millət vəkilləri yapışınlar vəzirlərin yaxasından ki, gərək bizim iznimiz olmamış heç bir qarardə eloməsin" [35; 3, s.130]. Qeyd edək ki, Darulşərari (İran parlamenti - Ə.F.) məmurların gəlir və xərclərinə nəzarət etmə arzusu və məmurların buna qarşı mübarizəsi "Molla Nəsrəddin" jurnalında öz əksini tapmışdı. Məsələn, jurnalda irənlər bir konsulun dili ilə belə yazırdı: "Mənim cəmi əmlakımı dəyər-dəyməzə satın, pul ələyin və göndərin qoyum ingilis bankına; ondən ötrü ki, Tehranın Millət Məclisi yapışacaq yaxamdan və var-yoxumu alıb, xəzinə malı ələyəcək, özümü də məhkəməyə verəcək. Daha bundan sonra konsulluğun nə ləzzəti?" [36; 3, s.117]. Jurnal bəzi irənlə konsulların xalqın problemlərini həll etmək əvəzinə, bu problemləri daha da artırdığını belə göstərirdi: "İran konsullarının hümmətindən tiryək və mərixanadəkilerin sayı artdı" [37; 14, s.179].

Məhəmmədəli şahın parlamentə olan mənfəi münasibəti "Molla Nəsrəddin"də belə ifadə olunmuşdu: "Pədaş quldurlarını aparıb düzüb ətrafına və məclis üzvlərinə yol vermək ki, şahın hüzuruna yetişib, vəzirlərin xəyanətini pədaşə arz etsinlər" [8; 3, s.133]. Parlamentin dağıdılmasını və məşrutoçilərə edilən zülmü təsvir edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Məhəmmədəli şah millət vəkillərinə zülm eləyib. Qurana and içəndən sonra məşrutəni pozub. Bizə xəbər gəlib ki, neçə millət mücahidlərini Məhəmmədəli şah boğdurub və neçə-neçə günəhsiz müsəlmanların uşaqlarını

gözüyaşlı qoyub. Məhəmmədəli şah İrana edən zülmü heç Neron eləməyib" [38; 3, s.300]. Təsədüfi deyil ki, məzh mürtəcə ruhanilərin dəstəklədiyi şah rejiminin qorxusundan hətta xalq seçdiyi millət vəkilləri də ölkədən qaçır və ya İrana ayaq basa bilmirdilər [39].

XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində İranda qeyri-müsəlmanlar da zülm altında idilər. Müsəlman ruhanilər deyirdi ki, "Müsəlman və kafir şəriət cəzalarını eyni hüquqlu ola bilməz. Bir müsəlman bir yəhudini, zərdüştinə və ya başqa bir kafiri öldürsə, onu ölüm cəzasına məhkum etmək olmaz, ondən qar bahası alınmalıdır". Xüsusilə, zərdüştinə parlamentdən hüquqi ayrı-seçkiliyi qaldırılmasını tələb edirdilər [5, s.372]. "Molla Nəsrəddin" jurnalı da mürtəcə din xadimlərinin qeyri-müsəlmanlara təhqiramiz münasibətini öz səhifələrində geniş işıqlandırirdi. Məsələn, jurnalda mürtəcə mollanın dili ilə belə yazırdı: "Millət dəyandə yer üzündə birca müsəlman millətidir, özgə millətlər heyyan kimi bir şeydirlər" [40; 3, s.111].

Məhəmmədəli şah təbrizli ruhani Mir Həşimə göndərdiyi teleqramda inqiləbçiləri həbs etdiyini yazır və belə deyirdi: "Bütün pozğunlar həbs olunubdur. Siz də pozğunları məhv etməklə məşğul olun. Nə yardım istəsəniz, hazırəm" [5, s.777]. Mir Həşimin mənsub olduğu Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi mürtəcə ruhanilərin və şahpərəstlərin məşrutoçilərə qarşı əsas silahlı qiyam mərkəzi idi [41, s.132]. "Molla Nəsrəddin" jurnalı da Mir Həşimin cinayətə fəaliyyətini - "Dəxi demə ki, İran İrandır. Xeyr! İran indi Təbrizdə Mir Həşimindir", - deyərək ifadə etmişdi [13; 3, s.261].

İranda əsrlərdən bəri davam edən məzhəb qovğaları XX əsrin əvvəlində də davam edirdi. "Sünni-şiə ittihadının əleyhinə yazılan fəvvalar"ı [3, s.247] qınayan C.Məmmədquluzadə şiə məzhəbinin öz daxilindəki "Üsulü və şeyxi davası"ndan da şikayət edirdi [42; 3, s.19]. Bəblik isə yarandıqı andan etibarən İran ruhanilərinin və dövlətin hədəfində idi. Ruhanilərin məşrutoçiləri bəb elan edib qanlarını da halal sayırdılar. Məsələn, öz şeirlərində bəblik mövzusunda toxunan dahi satirik M.Ə.Sabir (1862-1911) cahil xalqın və nadan ruhanilərin bu addan necə sui-istifadə etdiklərini qeyd edirdi:

"Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
Dinü imanı damb, yoldan azıbdır, babıdır!"
[43, s.262]

- deyərək qəzet oxuyan, uşaqlarını məktəbə göndərən savadlı, maarifpərvər, yenilikçi şəxsləri bəb adı ilə təhməlləndirən, bu addan bir ləkələmə vasitəsi kimi istifadə edənləri tənqid edir, eyni zamanda bəblikdən maarifpərvər bir camaat olduğunu da göstərmiş olurdu. Məşrutoçilərin qatı düşməni olan təbrizli Mir Həşim məşrutənin qələbasından sonra mühakimə edildi. M.Ə.Sabirin ona xitabən "Durma, götür qaç başını, Mir Həşim" deyə yazdığı şeiri "Molla Nəsrəddin" jurnalında nəşr olunmuşdu [44, s.195; 45; 46, s.333]. Məşrutoçilərə qarşı etdiyi cinayətlərin cəzasını Mir Həşim 1909-cu ildə məşrutə hökuməti tərəfindən cəmə ediləməli ödədi.

Sattar xanın məşrutə inqilabındakı rolunu qeyd edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "Sattarxan şahın qoşunlarını basdı. Az qalır ki, bütün Azərbaycana pədaşə olsun" [47; 3, s.339]. Türkiyə və Qafqazdakı məşrutə tərəfdarları da onlara yardım göndərdilər. Bu barədə "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə yazırdı: "İrənlə və qafqazlı hürriyyətəparəstlər beş yüz lirə cəmə eləmişdilər ki, göndərsinlər Təbrizin fığqərasına. Bu pul gedir Sattarxana patron-tüfəng almağa" [48; 3, s.314].

Əksinqiləbi qüvvələr məşrutoçiləri məhv etmək üçün dini terminlərdən istifadə edir, kafir bəb adı altında inqiləbçilərə, şah rejiminin əlyəhdarlarına divan tuturdular [49, s.149]. "Molla Nəsrəddin" jurnalı 1908-ci il Təbriz hadisələri ilə əlaqədar belə yazırdı: "Biz görürük ki, bütün Təbriz camaatı hücum çəkib məşrutoçilərin məhəllələrini dağıdıb, özlərinin qanını içirlər. Heç kas deməsin ki, hücum çəkənlərin pədaş şahın düşmənlərini yox eləməkdir və köhnə idarəni geri qaytarmaqdır. Xeyr, ... Təbrizdə bir adam tapılmaz ki, buna razı olsun. Bəs bu nə qovğadır? Bir az işləre diqqətlə baxsaq, görürük ki, burada bir belə hikmət var: Hacı Mirzə Həsən Təbriz meşələrdən ot oltayan müsəlmanları inandırır ki, məşrutəyi istəyənlərin hamısı bəbdir. Dəxi qurtardı getdi. "Də-

dəm mənə kor deyib". "Al-gəldi, qırın bu bəb-ləri!" Budur Təbriz davası! Və özgə çür də ola bilməzdi. Məsələn, mənə deyirlər ki, filankəs bəbdir; yəni mürtəddir. Mən də bilirəm ki, onun qatlı vacibdir. Dəxi qurtardı getdi. Yoxsa bir də özümü zəhmət verib başlayım sual-cavabı ki, aya doğrudanmı filankəs bəbdir, yəni hürriyyəti-vidcan adına durum hələ bir az fikir də ələyim?" [50].

Cənubi Azərbaycanın mürtəcə ziyalıları "Molla Nəsrəddin"i yüksək qiymətləndirirdilər. Məsələn, Azərbaycan tarixi və ziyalıları haqqında geniş məlumatların da əks olduğunu xeyli "Lügətnamə" əsərinin müəllifi, qəzvinli M.Ə.Dehxuda "Molla Nəsrəddin" jurnalına rəğbətə yanaşırdı. Onun yaradıcılığı, xüsusilə satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdir. Dehxuda İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə də ardıcıl mübarizə apırırdı. Mürtəcə ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda "Sure-İsrail" qəzetinin səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamiyətdə müsəlmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilməyini göstərir. Onun Azərbaycan dilində yazdığı "Şeyxülislam qəzasında cəməb "Molla Nəsrəddin"ə təziyə" şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə bigənə qalmadığını göstərir. O, mürtəcə ruhanilərdən fərqli olaraq, "Molla Nəsrəddin" in mürtəcə ideyalarını dəstəkləyirdi. Məşrutənin məğlubiyəti nəticəsində İran parlamenti bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın calladlarının əlindən qaçıb ölkəni tərk etmişdi [51, s.72-76].

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xristian missionerlərinin Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyəti də əks olunmuşdur. Məsələn, mürtəcə yazırdı ki, "Urmiyada təzədən üç missioner məktəbi açılıb" [52; 24, s.108]. Bu missionerlərin müsəlmanların əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevini Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə 1907-ci ildə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə göndərdiyi məktubda da görürük. Məktubda Urmiya şəhərindəki "Erməni-Amerikan və Erməni-Proteston Komitəsi"nin Qafqaz və Azərbaycan türklə-

rini islamdan uzaqlaşdırmaq üçün nəşrlər hazırladığı və yaydığı qeyd olunur, Osmanlı sultanından yardım istəyirdi [53, s.69]. Birinci Dünvə müharibəsi dövründə Rusiya və digər Avropa dövlətlərinin Cənubi Azərbaycanı xristian əhəliyə ibarət silahlı birliklər təşkil etdiyi və müsəlmanlara qarşı terror hadisələri törətdiyi də qaynaqlarda yer alır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dövrünün mükəmməl qaynaqlarından biridir və təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də güzgüsüdür. Təəccüblü deyil ki, mürtəce ruhanilər "Molla Nəsrəddin" jurnalının oxunmasına qarşı idilər və deyirdilər ki, "oxumayın o mürtədin məcmuəsini. İrən hökumətinin tənzüüllə olmasının bəisi məhz "Molla Nəsrəddin"dir" [54; 24, s.84]. "Bəbi olmaq məsələsində hamı gərəək sərbəst olsun" [54; 24, s.81] deyəyən "Molla Nəsrəddin" isə o dövrdə həm bəbilik ittihamı ilə törədilən

cinayətləri qınayı, həm də din və vicdan əzədlığını törənmədi. Lakin mürtəce din xadimləri və şah rejiminin qarşı çıxmasına bəxməyaraq, "Molla Nəsrəddin" xalqın mütərəqqi nümayəndələri tərəfindən sevilərək oxunur və yayılırdı. O dövrdə olduq kimi günümüzə də jurnalda məqalələr müstəbəd dövlət xadimlərinin, mürtəce ruhanilərin xalqa zidd fəaliyyətinin ifşası, Səttarxan kimi əzədlük qəhrəmanlarının mübarizəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli və dəhə çox tədqiq edilə bilər.

Nəticə. "Molla Nəsrəddin" jurnalı öz dövrünün mükəmməl güzgüsüdür, təkcə Şimali Azərbaycan deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də qaynaqlarından biridir. Mürtəce din xadimləri onları ifşa etdiyinə görə "Molla Nəsrəddin" jurnalının bağlanmasına çalışır və oxunmasına qarşı idilər. Lakin onların müqavimətinə bəxməyaraq, "Molla Nəsrəddin" jurnalı xalqın səsi olmağa və sevilməyə davam etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Məktubat. "Əkinçi" qəz., 1877, №18.
2. C.Məmmədquluzadə. Təzə təlim kitabı. "Molla Nəsrəddin", 1906, №10.
3. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə, II cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004.
4. C.Məmmədquluzadə. İrənliqlər. "Molla Nəsrəddin", 1906, №26.
5. Ə. Kəsrəvi. İrən məşrutə inqilabının tarixi. I cild. Tərc: A.Ə.Şaşi (Cavanşir). Essen, 2003.
6. Ə.Kəsrəvi. Tarixə-məşrutəyə-İrən. Tehran, Miəssəseye-intişarə-Əmir Kəbir, 1343.
7. Алтынкаянак Э. Халжи Серайя Хан Шапшал: Биографический очерк. Карадениз Араштурmaları, №, 2004.
8. C.Məmmədquluzadə. Məhəmmədəli şah və bütərəstlər. "Molla Nəsrəddin", 1907, №5.
9. C.Məmmədquluzadə. İrən fəhlələrinin pulu hara gedir? "Molla Nəsrəddin", 1906, №27.
10. M.Ə. Rəsulzadə. İrən türkləri. Bakı, "Təknur", 2013.
11. Kılıç S. İrənə ilk anayasal hərəket "1906 Məşrutəyi" // https://www.researchgate.net/publication/329117329_IRAN'DA_ILK_ANAYASAL_HAREKET_1906_MESRUTIYESI
12. Barijough S.M. İrənə siyasi və ekonmik çikar çatışmaları (1921–1950). Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi, 2015.
13. C.Məmmədquluzadə. İrən işləri. "Molla Nəsrəddin", 1908, №9.
14. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild, Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004.
15. C.Məmmədquluzadə. Həmsəri. "Molla Nəsrəddin", 1907, №3.
16. C.Məmmədquluzadə. Məvqufat məsələsi. "Molla Nəsrəddin", 1907, №14.
17. C.Məmmədquluzadə. Xoşbəxtlər. "Molla Nəsrəddin", 1907, №9.
18. C.Məmmədquluzadə. İttihad. "Molla Nəsrəddin", 1908, №3.
19. C.Məmmədquluzadə. Bəbilər. "Molla Nəsrəddin", 30 iyun, 1908, № 26.
20. C.Məmmədquluzadə. İrşad. "Molla Nəsrəddin", 1906, №35.
21. C.Məmmədquluzadə. Məşədə gördüklərim. "Molla Nəsrəddin", 1907, №4.
22. C.Məmmədquluzadə. Təbrük. "Yeni yol" qəz., 1922, №1.
23. C.Məmmədquluzadə. Hüfufatımızın şənində. "Molla Nəsrəddin", 1906, №5.
24. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931). I cild. 1906-1907. Bakı, Azərənşə, 1996.
25. C.Məmmədquluzadə. İrən konsulları. "Molla Nəsrəddin", 1906, №15.
26. C.Məmmədquluzadə. Məscidimiz. "Molla Nəsrəddin", 1906, №34.

27. A.A.Tabriz. Aydınların, dini liderlərin və əsnafın İrənə yakın dönmə toplumsal hərəketlərindəki və devrimlərinde rollərini incələməsi. Ankara, Ankara Üniversitesi, 2004.
28. C.Məmmədquluzadə. Qurbəgələr. "Molla Nəsrəddin", 1907, №29.
29. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası // <http://calilbook.musigi-dunya.az/hablulmetin.html>
30. E.Brovne. The press and poetry. Cambridge, University Press, 1914.
31. S.Türkiylmə. Şark-i Rus Gazetesi'nin İzlahlı Makaleler Bibliyografyası. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2010, Sayr: 18.
32. C.Məmmədquluzadə. Haqiqət. "Molla Nəsrəddin", 1908, №52.
33. C.Məmmədquluzadə. Tərcümanın fitvası. "Molla Nəsrəddin", 1907, №17.
34. C.Məmmədquluzadə. Gülmək. "Molla Nəsrəddin", 1907, №20.
35. C.Məmmədquluzadə. Lüğəti-Molla Nəsrəddin. "Molla Nəsrəddin", 1907, №3.
36. C.Məmmədquluzadə. İrənə Batum konsuluna başbağlı məktub. "Molla Nəsrəddin", 1906, №39.
37. C.Məmmədquluzadə. Molla Nəsrəddin. "Molla Nəsrəddin", 1909, №2.
38. C.Məmmədquluzadə. Peterburq. "Molla Nəsrəddin", 1908, №31.
39. C.Məmmədquluzadə. Ayineyi-millət. "Molla Nəsrəddin", 1908, №51.
40. C.Məmmədquluzadə. Qarıyoğunlar. "Molla Nəsrəddin", 1906, № 36.
41. Ə.Cingizəoğlu. Məşrutə hərəkatında ruhanilərin rolu. Bakı, "Müitərə", 2018.
42. C.Məmmədquluzadə. Poçt qutusu. "Molla Nəsrəddin", 1906, №3.
43. M.Ə.Səbir. Əhvalpürənlük, yaxud qonuşma. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı, "Sərq-Qərb", 2004.
44. M.Ə.Səbir. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı, "Sərq-Qərb", 2004.
45. Ədəbiyyat. "Molla Nəsrəddin", 20 oktyabr 1908, №42.
46. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931). II cild. 1908-1909. Bakı, Azərənşə, 2002.
47. C.Məmmədquluzadə. Siyasi məsələ. "Molla Nəsrəddin", 1908, №47.
48. C.Məmmədquluzadə. Şeytan. "Molla Nəsrəddin", 1908, №37.
49. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Məsul red: Ə.S.Sumbatzadə. Bakı, "Elm", 1985.
50. C.Məmmədquluzadə. Bəbilər. "Molla Nəsrəddin", 1908, №26.
51. S.İbrahimov. Dehşədə yarıdıcılığı və Cəlil Məmmədquluzadə irsi. Naxçıvan, Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2017, №5(86).
52. C.Məmmədquluzadə. İrənə tərəqqi. "Molla Nəsrəddin", 1906, №11.
53. Eşedi M. Ahund Yusuf Ziya Talibzadənin Türkiyədəki dini, siyasi və hərbi fəaliyyətləri (1906-1918). Türk Dünyası İncələmə Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VII, Sayı 1, İzmir, 2007.
54. C.Məmmədquluzadə. Çox qaribə. "Molla Nəsrəddin", 1906, №8.

THE THEME OF SOUTHERN AZERBAIJAN IN THE "MOLLA NASRADDIN" MAGAZINE

Summary

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the difficult socio-political and economic situation in Southern Azerbaijan, which was under the rule of Kajar, also raised concerns among the intelligentsia of Northern Azerbaijan. The southern issue also occupies a special place in the magazine "Molla Nasreddin", published by J.Mamedguluzade. The "Molla Nasreddin" magazine is one of the perfect sources of the late 19th and early 20th centuries and is a mirror not only of Northern Azerbaijan, but also of Southern Azerbaijan. Not surprisingly, the clergy were opposed to reading the "Molla Nasreddin" magazine. Articles in the magazine are important and should be studied in terms of the revelations of the Kajar dynasty, the clergy and their struggle against the royal regime, such as the Sattar Khan revolution.

Key words: Molla Nasreddin magazine, J.Mammadguluzade, South Azerbaijan, religious leaders

ТЕМА ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ЖУРНАЛЕ «МОЛЛА НАСРЕДДИН»

Резюме

В конце XIX и начале XX веков сложная социально-политическая и экономическая ситуация на юге Азербайджана, который находился под властью Каджара, также вызвала обеспокоенность интеллигенции Северного Азербайджана. Южный номер также занимает особое место в журнале «Молла Насреддин»,